

İbâdî Düşüncede Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker İlkesinin Kullanım Alanı ve Bu İlkenin Pratiklerine Dair Bir İnceleme

A study on the Area of Use of the Principle of Commanding Right and Forbidding
Wrong in Ibadî Thought and the Practices of This Principle

Mehmet Hanifi YOLDAŞ

Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Malatya/Türkiye
Assistant Professor, İnönü University, Faculty of Theology, Malatya/Türkiye
mehmethanifiyoldas@gmail.com | orcid.org/0000-0003-3912-0256 | ror.org/04asck240

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Recieved
07 Mart 2025	07 March 2025
Kabul Tarihi	Date Accepted
22 Nisan 2025	22 April 2025
Yayın Tarihi	Date Published
30 Haziran 2025	30 June 2025

İntihal Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Mehmet Hanifi Yoldaş).

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mehmet Hanifi Yoldaş).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“ Yoldaş, Mehmet Hanifi. “İbâdî Düşüncede Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker İlkesinin Kullanım Alanı ve Bu İlkenin Pratiklerine Dair Bir İnceleme”. *Kader* 23/1 (Haziran 2025), 291-312. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1653117> ”

Öz

İslâm, kişinin Allah Teâlâ'nın rızasına uygun bir hayat yaşaması için hem bireysel hem de toplumsal yaşamda uyması gereken çeşitli emir ve yasaklar koymuştur. Bu emir ve yasakların varlık sebebi insanoğlunun dünya hayatında kimseye zarar vermeden ve kimseden zarar görmeden bir ömür sürmesi içindir. Bu durumu teminat altına alan ilke ise insanların maslahatı için farz kılınmış olan emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker esasıdır. Bu ilkenin gayesi; İslâm toplumunun Kur'an ve sünnetin ahkâmına uygun erdemli, barış ve sükûn içinde hayatını sürdüren bir ümmet olmasını sağlamaktır. Hicrî birinci yüzyılın sonuna doğru başlayan Müslümanlar arasındaki gruplaşmaların zamanla firkalaşma hareketine dönmesiyle birçok itikadî ve siyasî mezhep teşekkül etti. Bu mezheplerden biri olan İbâdiyye; İslam ümmeti içerisinde varlığını günümüze kadar devam ettiren itikadî oluşumlardan biridir. İbâdîler, Hâricîlerin günümüzdeki devamı olarak kabul edilmekte ve itidalli fikirlere sahip olmakla nitelendirilmektedirler. İbâdiyye; ilk dönem kurucu liderlerinin imametleri zamanından itibaren fikirlerinin ekolleşmesi ve farklı beldelerde mezhebî görüşlerinin yayılması için davet çalışmalarını sistematik şekilde sürdürdü. İbâdîler, mezhebi görüşleri doğrultusunda bir İslâm toplumu meydana getirme ve devletleşme çalışmalarının istenilen neticeyi getirmesi için tarihsel süreçte çeşitli kurumlar ve nizamlar/sistemler teşekkül ettirdiler. Tüm bu çalışmaların nihaî gayesi insanların yaşamlarında ma'rûfun artması ve münkerin kademeli olarak azalması ile asr-ı saadet dönemine benzer bir İslâm toplumunu vücuda getirme ülküsüdür. Bireyin değişiminin beraberinde toplumsal dönüşümü getireceği gerçeğini dikkate alan İbâdîler, toplum hayatını tanzim edecek ilkelerin en önemlisi olarak adalet esasını öne çıkardılar. Onlara göre adalet ilkesinin temelini ise emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker esası oluşturmaktadır. İbâdiyye, tarihi süreç içerisinde toplum hayatını tanzim etmede İslam'ın en önemli ilkesi olarak kabul edilen emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker esasının tatbiki için birçok uygulama geliştirdi ve çeşitli pratikler ortaya koydu. Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ilkesinin her bir Müslümana gücü oranında farz olduğu düşüncesine sahip olan İbâdîlerin bu ilkeyi uygulama adına yaptıkları çalışmalar ve pratikler dindar bir toplum ve dindar bir nesil inşa etmede önemli kilometre taşları olarak kabul edilir. Makalemizde İslâm dünyasının farklı bir coğrafyasında varlığını devam ettiren İbâdî Müslümanların kendi mezhebi görüşlerini yaymada, toplumsal hayatı tanzim etmede ve İslâm'ın hayata hâkim olmasında bu ilkenin pratiğe aktarılması adına yapılan uygulamaları ve işlevlerini ortaya koymaya gayret edeceğiz. Araştırmamızda İbâdî müellif ve âlimlerin eserleri başvuracağımız öncelikli kaynaklarımızdır.

Anahtar Kelimeler: İslam mezhepleri tarihi, İbâdiyye, Ma'rûf, Münker, Azzâbe, Hisbe, Velâye.

Abstract

Islam has set various commands and prohibitions that individuals must follow in both their personal and social lives in order to live a life in accordance with the will of Allah. The reason for the existence of these commands and prohibitions is for mankind to live a life without harming anyone and without being harmed by anyone in this world. The principle that guarantees this situation is the principle of *amir bi'l-ma'rûf nahiy 'ani'l-munkar*, which is made obligatory for people's benefit. The aim of this principle is to ensure that the Islamic community is a virtuous, peaceful and harmonious ummah that lives in accordance with the provisions of the Quran and the Sunnah. As the groupings among Muslims that started toward the end of the first Hijri century turned into a sectarian movement over time, many theological and political sects were formed. One of these sects, the Ibadyya, is one of the theological formations that has continued its existence within the Islamic ummah to this day. The Ibadis are considered the current continuation of the Kharijites and are characterized by having moderate ideas. The Ibadyya systematically continued their invitation activities in order to transform their ideas into schools and to spread their sectarian views in different regions since the time of the imamate of the founding leaders of the early period. The Ibadis established various institutions and regulations/systems in the historical process in order to create an Islamic society in line with their sectarian views and to support their efforts at state formation. The ultimate goal of all these efforts is the ideal of creating an Islamic society similar to the era of bliss with the spread of good and the decline of evil in people's lives. Taking into account the fact that the change at the individual level will bring about social transformation, the Ibadis emphasized justice as the most important principle that will regulate social life. According to them, the foundation of the principle of justice is the principle of *amir bi'l-*

ma'rûf nehîy 'anî'l-munkar. The İbadiyya have developed many applications and implemented various practices for the execution of the principle of *amir bi'l-ma'rûf nehîy 'anî'l-munkar*, which is accepted as the most important principle of İslam in organizing social life throughout the historical process. The works and practices of the İbadis, who have the idea that the principle of *amir bi'l-ma'rûf nehîy 'anî'l-munkar* is obligatory for every Muslim in proportion to their ability, are considered important milestones in building a religious society and a religious generation. In our article, we will try to reveal the applications and functions of the İbadi Muslims, who continue their existence in a different part of the İslamic world, in spreading their own sectarian views, in organizing social life and in putting this principle into practice in order to ensure the dominance of İslam in life. In our research, the works of İbadi authors and scholars are our primary sources.

Keywords: The History of islamic sects, İbadiyya, Ma'rûf, Munkar, Azzāba, Hisba, Walāyah.

Giriş

İslâm'ın temel amaçlarından biri dünyada ahlâkî temellere dayanan, adil ve yaşanabilir bir toplumsal düzen inşa etmektir.¹ Bu düzenin inşası için ahlâkî erdemlerle kuşanmış insanlardan oluşan faziletli bir toplumun meydana gelmesi gerçekleştirilmesi gereken hedeflerin başında gelmektedir. Böyle ulvî bir gaye uğruna her Müslümanın yerine getirmekle birlikte uygula(t)ması gereken ilkelerinin başında emir bi'l-ma'rûf nehîy anî'l-münker esası gelmektedir. Allah Teâlâ, insanı yeryüzünü imar edecek bir halife olarak vazifelendirdi. İnsanoğlu Kur'an'ın belirlediği ve Hz. Peygamber'in sünneti ile gösterdiği yoldan gittiği zaman kendisine yüklenen bu vazifeyi yerine getirmiş olacaktır. İyiliğin yaygın hale gelmesi ve hâkim olması, kötülüğün engellenmesi ve böylelikle erdemli bir toplumun meydana gelmesi için İslâm ümmetine emir bi'l-ma'rûf nehîy anî'l-münker ilkesi vacip kılındı.² Bu vücûbiyetin gereği olarak İslâm ma'rûf olanın emredilmesi ve münker olanın nehyedilmesi görevini her Müslümana gücü oranında bir sorumluluk olarak yükledi.³

Emir bi'l-ma'rûf nehîy anî'l-münker ilkesi; İbâdiyye'nin⁴ usûlî'd-dîn esaslarından biridir.⁵ Bu ilke aynı şekilde diğer itikadî mezhepler tarafından da dinin temel esasları arasında sayılmıştır. Burada ilk akla gelen mezhep Mu'tezile olup ma'rûfu emretmeyi ve münkeri nehyetmeyi inanç esaslarından biri saymaktadır. Aynı şekilde bu ilke İslâm tarihinde ilk ortaya çıkan fırka olan Hâricîlerce de sahiplenildiği ve kendilerinin öne çıkan vasıflarından biri olduğu söylenebilir.⁶ Hâricîler bu ilkeyi sloganlaştırıp öne çıkararak kendi şiddet ve ifrata kaçan görüşlerini yaymada dinî bir argüman olarak kullanmışlardır. Hâricî düşünceye göre günaha, kötülüğe sapan kim olursa olsun silahlı mücadele/şiddet şarttır.⁷ Mu'tezile ise benzer bir mantıkla usûlî'l-hamseden

¹ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgeçenç (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009), 79.

² Mustafa Çağrı, "Emir bi'l-ma'rûf nehîy anî'l-münker", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/139.

³ Sayın Dalkıran, "Hâricîlerin 'El-Emru Bi'l-Ma'rûf Ve'n-Nehyu Ani'l-Münker' Anlayışı", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1 (2004), 200.

⁴ Çalışmamızda "Emir bi'l-Ma'rûf Nehîy anî'l-Münker" konusundaki görüşlerini incelediğimiz söz konusu mezhebin, İslâm mezhepleri tarihi alanında çalışan araştırmacılar arasında İbâdiyye ve İbâziyye şeklinde olmak üzere iki kullanımı mevcuttur. Bizim bu konuda tercihimiz, İbâdiyye şeklindeki kullanımdır. Söz konusu mezhebin isminin okunuşu ve kullanımı için bk. Mehmet Hanifi Yoldaş, *Temel Görüşleri Bağlamında İbâdiyye-Mu'tezile İlişkisi* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 19-20.

⁵ Bk. Tebgürin b. İshâ b. Dâvûd el-Melşûti, *Usûlî'd-dîn ev el-usûlî'l-'aşra*, thk. Venis et-Tâhir Âmir (Maskat: Mektebetu'l-Ceyli'l-Vâid, 2005), 77-160.

⁶ Mahsum Aytepe, "Mu'tezile Kelâmında Ötekine Ulaşma Kaygısı Olarak Emr-i bi'l-Ma'rûf Neyh-i 'Anî'l-Münker İlkesi", *Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/1 (2017), 87.

⁷ Dalkıran, "Hâricîlerin 'El-Emru Bi'l-Ma'rûf Ve'n-Nehyu Ani'l-Münker' Anlayışı", 202.

saydıkları emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ilkesiyle kendi fikirlerinin toplumda karşılık bulması ve farklı inançtan insanlara karşı mücadelede etmek için kullanmıştır. Söz konusu her iki mezhebin bu konudaki teorik bilgileri ve uygulamaları araştırmamızın konusu olan İbâdîlerin ilkeyi anlamlandırmalarından ve pratiklerinden farklılıklar göstermektedir.

Mu'tezile'den Kadî Abdülcebbâr'a (ö. 415/1025) göre bu ilkenin tatbik edilmesi için yapılacakların ekseriyeti devlet/imam otoritesi ile yerine getirilecek olan uygulamalardır.⁸ Bundan ötürü Mu'tezile'nin Abbâsî iktidarıyla yakınlaştığı yıllarda mihne hadisesi⁹ denilen dönemde ma'rûfun emredilmesi ve münkerin nehyedilmesinin devlet eliyle yerine getirilmesinin örnekleriyle doludur.¹⁰ Mu'tezile'nin ve Hâricîlerin bu ilkeyi sloganlaştırarak İslâm tarihinde kendi görüşlerini yaymada ideolojik davranmalarına mukabil Hâricîlerin günümüze kadar varlığını devam ettiren fırkası olarak kabul edilen İbâdiyye'nin emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkeri anlama ve uygulama pratikleri daha mutedil ve kabul edilebilir çerçevededir. Biz de çalışmamızda bu hususu detaylı olarak ele alacağız.

Makalemizde İbâdiyye mezhebinin doğuşu ve teşekkülü hakkında özet kabiline bilgilerin sunumundan sonra İbâdiyye'nin usûli'd-dîn konularından kabul ettiği emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ilkesinin teoride ve pratikte anlaşılma şeklini, dinî hükmünü ve uygulamaya dair pratiklerini özellikle tarihsel süreci dikkate alarak örnekleriyle inceleyeceğiz. Makalemizde ele aldığımız konuyu İbâdî müelliflerin ve âlimlerin teliflerinden ve çalışmalarından faydalanarak betimleyici bir üslupla ortaya koymanın gayreti içerisinde olacağız.

1. İbâdiyye Mezhebi Hakkında Kısa Açıklamalar

İbâdiyye, diğer itikadî mezheplere göre İslâm tarihinin erken dönemlerinde ortaya çıkmış bir fırkadır.¹¹ İbâdîler kökenlerinin; Sıffin savaşı devam ederken vuku bulan Tahkîm hadisesi sonrası Hz. Ali'nin saflarından ayrılıp ayrı bir grup oluşturarak fırkalaşma yoluna giren ve Havâric diye de adlandırılan Muhakkime-i Ūlâ'ya dayandığı söylemektedirler. İbâdî müellifler, Hz. Peygamber'in seçkin sahabelerinden olduğunu iddia ettikleri ve Muhakkime'nin kendisine imam seçtiği Abdullah b. Vehb er-Râsîbî'nin (ö. 38/658) mezheplerinin ilk imamı olduğunu ileri sürmektedirler.¹² İbâdiyye'nin teşekkülü için bir tarih vermek gerekirse hicrî 65/684 yılında Muhakkime'nin gruplara/fırkalara ayrılmasından sonra Basra'da ortaya çıktığı söylenebilir.¹³

⁸ Ebû'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed b. Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osmân (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1988), 749.

⁹ Abbâsî halifeleri devrinde bazı muhafazakâr âlimlerin sorguya çekilmesi ve bir kısmına eziyet edilmesine ilişkin olaylarla yönetimin bu tutumu mihne diye anılmıştır. Mihne olayı Abbâsî halifelerinden Me'mûn tarafından hicrî 218/833 yılında başlatılmıştır. Mu'tezilî olmayan fakihlerin ve ehl-i hadisin inanç ve düşünceleri üzerinde baskı ve şiddet uygulamaktan kaynaklanan mihne siyasetinin ortaya çıkışında Mu'tezile kelâmcılarının Abbâsî halifesini etkilemesinin rol oynadığı genellikle kabul edilir. Geniş bilgi için bk. Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/26-27.

¹⁰ Hacer Şahinalp, "Değişim ve Dönüşümün Dinamiği Olarak Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy 'ani'l-Münker", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/44 (2020), 242.

¹¹ Ali Yahyâ Muammer, *Edvâun ale'l-Ebâdiyye* (b.y.: y.y., 1985), 36; Amr Halife Nâmî, *Dirâsâtün ani'l-İbâdiyye*, çev. Mihâil Hürî (Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2012), 43.

¹² Bükeyr b. Saîd A'vest, *Dirasâtün İslâmiyye fi'l-usûli'l-İbâdiyye* (b.y.: y.y., 1989), 9.

¹³ Abdurrahmân Osmân Hicâzî, *Tetavvürü'l-fikri'l-terbeviyyi'l-İbâdî fi's-şimâli'l-İfrikî* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2000), 3; Ethem Ruhi Fiğlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983), 81.

İbâdî olmayan müelliflerin ve araştırmacıların ortaya attıkları görüşe göre¹⁴ İbâdîler, Abdullah b. İbâd'a (ö. hicrî 2. yüzyıl) uyanlardır.¹⁵

İbâdiyye isminin bu fırkaya muhalif olanlar tarafından onları diğer Hâricî fırkalardan ayırmak için verildiği söylenmekteyse¹⁶ de asıl doğru olan bilgi İbâdiyye'nin teşekkül ettiği dönemde mezhep adına dinî ve siyasî konularda konuşan, cedel eden kişi İbn İbâd olduğundan dolayı fırkanın zamanla İbâdiyye olarak bilinir olduğudur.¹⁷ Ancak İbâdîler bu ad yerine kendilerini "ehlü'l-îmân ve'l-istikâme, ehlü'l-adl ve'l-istikâme, cemâatü'l-müslimîn, ehlü'd-da've" gibi isimlerle tesmiye etmektedir.¹⁸ Fırka için İbâdiyye isminin kullanımı ise hicrî üçüncü yüzyılın sonlarına doğrudur.¹⁹

Tüm bu ifade edilenlere mukabil İbâdiyye kendisinin Abdullah b. İbâd'a nispet edilmesini kabul etmez. Klasik İbâdî kaynakları ve günümüzdeki İbâdî kökenli araştırmacılar Abdullah b. İbâd'ın mezheplerinin imamı olmadığını sadece öne çıkan, bu hareketin önemli simalarından biri olduğunu kaydederler. Aynı şekilde Câbir b. Zeyd'in (ö. 93/711-12) de mezhebin kurucu imamı olduğunu²⁰ ve İbâdiyye'nin Câbir'in öncülüğünde ortaya çıktığını söylemektedirler.²¹ Câbir'in vefatından sonra Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme (ö. 145/762), İbâdî hareketinin lideri oldu.²² Ebû Ubeyde, Câbir'in öğrencisi olup onun rahle-i tedrisinden geçmiş âlim bir şahsiyettir. Onun döneminde İbâdiyye mezhebinin görüşleri birçok İslâm beldesine yayılma imkânı buldu.²³ İbâdî doktrin sistemeleşmesi ve halk nazarında kabulü Ebû Ubeyde'nin gayretleriyle gerçekleşmiştir. Ebû Ubeyde'nin vefatından sonra fırkanın başına Rebî' b. Habîb el-Basrî (ö. 180/796) geçmiştir. Bu dönemde de Ebû Ubeyde'nin imameti zamanında olduğu gibi farklı beldelere dâîler gönderilmeye ve fırkanın fikirlerinin insanlar arasında yayılması için tebliğ faaliyetlerine devam edilmiştir.²⁴

¹⁴ Avad Muhammed Halifât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye* (Maskat: Vezaretü't-Türas ve's-Sekafe, 2002), 75.

¹⁵ A'veşt, *Dirasâtün İslâmiyye fi'l-usûli'l-İbâdiyye*, 10; Abdülhay Muhammed Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-ikelâmiyye* (İskenderiye: Darü'l-Vefa li-Dünya, 2015), 13; Nâmi, *Dirâsâtün ani'l-İbâdiyye*, 43; eş-Şeyh Ahmed b. Suûd es-Seyyâbî, *el-Medhalu ile'l-mezhebu'l-İbâdiyye* (Uman: Mektebetu'l-Dâmirî Li'n-Neşri ve't-Tevzi, 2019), 8; 'Ammâr Tâlibî, *Arâu'l-Havârici'l-ikelâmiyye* (Cezâir: Mûfam lin-Neşr, 2013), 1/193.

¹⁶ A'veşt, *Dirasâtün İslâmiyye fi'l-usûli'l-İbâdiyye*, 11.

¹⁷ Seyyâbî, *el-Medhalu ile'l-mezhebu'l-İbâdiyye*, 9; A'veşt, *Dirasâtün İslâmiyye fi'l-usûli'l-İbâdiyye*, 20; Muhammed Sâlih Nâsır, *Menhecü'd-da've inde'l-İbâdiyye* (Daru'l-Beyda': Daru Nâsır li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2013), 45.

¹⁸ Muhammed Nemr el-Medenî, *el-İbâdiyye ehlu'l-hak ve'l-istikame* (y.y.: Daru Dımaşk, 2011), 5; Ethem Ruhi Fırlalı, "İbâdiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/256; Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-ikelâmiyye*, 17; A'veşt, *Dirasâtün İslâmiyye fi'l-usûli'l-İbâdiyye*, 11; Ali Muhammed Muhammed es-Sallâbî, *el-İbâdiyyetu medresetun İslâmiyyetun baîdetun ani'l-Havâric* (y.y.: y.y., 2018), 20; Nâmi, *Dirâsâtün ani'l-İbâdiyye*, 46; Muhsin Berberi, *İbâdiyye* (Trablus: el-Müessesetu'l-Hadise li'l-Kitâb, 2004), 5.

¹⁹ Sallâbî, *el-İbâdiyyetu medresetun İslâmiyyetun baîdetun ani'l-Havâric*, 20; Medenî, *el-İbâdiyye ehlu'l-hak ve'l-istikame*, 9; Komisyon, *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-İbâdiyye: elif-şın* (Maskat: Vizâratü'l-Evkâfi ve'ş-Şuuni'd-Dîniyye, 2011), "İbâdiyye", 1/3-4; Seyyâbî, *el-Medhalu ile'l-mezhebu'l-İbâdiyye*, 11-12.

²⁰ Hicâzî, *Tetavvürü'l-fikri't-terbeviyyi'l-İbâdî*, 13; A'veşt, *Dirasâtün İslâmiyye fi'l-usûli'l-İbâdiyye*, 53; Halifât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye*, 79; Harun Yıldız, "Ali Yahya Muammer'in Çalışmalarında İbâdîlik", *e-Makâlât: Mezhep Araştırmaları VIII/1* (2015), 17; Seyyâbî, *el-Medhalu ile'l-mezhebu'l-İbâdiyye*, 13; Ömer b. el-Hâc Muhammed Salih Ba, *Dirasâtün fi'l-fikri'l-İbâdî* (b.y.: Mektebetu'l-İstikâme, 1992), 26; Tâlibî, *Arâu'l-Havârici'l-ikelâmiyye*, 1/193.

²¹ Sallâbî, *el-İbâdiyyetu medresetun İslâmiyyetun baîdetun ani'l-Havâric*, 19.

²² Sallâbî, *el-İbâdiyyetu medresetun İslâmiyyetun baîdetun ani'l-Havâric*, 48; Seyyâbî, *el-Medhalu ile'l-mezhebu'l-İbâdiyye*, 19.

²³ Yıldız, "Ali Yahya Muammer'in Çalışmalarında İbâdîlik", 18.

²⁴ Fırlalı, "İbâdiyye", 19/256.

Burada değinmek istediğimiz bir husus da İbâdîlerin kendilerini Havâric'ten olmadıklarını söylemelerine rağmen makalât kitaplarının İbâdiyye'yi Hâricî fırkalardan biri saymalarındır.²⁵ İbâdî müellif Muammer'e göre İbâdîlere ait olduğunu söyledikleri bazı çirkin ve kabul edilemez iddialar makalât kitaplarında geçmektedir.²⁶ İbâdîler, Müslüman düşünür ve araştırmacılara kendilerinin Havâric'ten olmadığını anlatmanın gayreti içerisinde çeşitli çalışmalar ortaya koymaktadırlar.²⁷ İbâdiyye mezhebi müntesiplerine göre kendilerinin Hâricîlerle hiçbir şekilde alakaları bulunmamaktadır. Bu konuda kendilerine büyük haksızlık yapılmaktadır. Bu konudaki tartışmalar bir yana günümüz İslâm mezhepleri tarihçilerinden olan Ethem Ruhi Fığlalı İbâdîlerin sağduyulu davranmaları ve sünnete olan bağlılıkları gibi hususları dikkate alarak onları mutedil bir fırka olarak kabul edip Ehl-i sünnet'e yakın bir mezhep nitelendirmesinde bulunmaktadır.²⁸ Zaten İbâdîlerin günümüze kadar varlığını devam ettirme sebeplerinin başında itidalli fikirlere sahip olması hususu hep dile getirilmektedir. İbâdîler günümüzde Uman başta olmak üzere Libya, Zengibar, Hadramut, Cezayir, Tunus ve Batı Sahra'nın çeşitli yerlerinde varlıklarını sürdürmektedirler.²⁹

2. Ma'ruf-Münker Kavramlarının Anlam Alanı ve Bu Kavramlara Dair Tanımlamalar

Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker terkinde geçen emir kelimesi bir kişinin rütbece kendinden daha küçük birine bir şeyi yap demesi, nehiy ise yapma demesi olarak tanımlanmaktadır.³⁰ Yine bu terkipte geçen ma'rûf; irfan kelimesi kökünden gelmekte³¹ ve iyi, faydalı şey, tanınan, bilinen, genel kabul gören anlamında kullanılmaktadır.³² Râğıb'a (ö. 5./11. yüzyılın ilk çeyreği) göre ma'rûf akıl ya da şeriatla güzel olduğu bilinen her fiile denir.³³ Cürcânî (ö. 816/1413) de ma'rûfu, İslâm'a göre güzel olan her şey diye tanımlamaktadır.³⁴ Ma'rûfun terim anlamı; insanları şeriatın hak olarak tanımladığı, mübah, mendup veya farz olsun Allah'ın övdüğü söz veya davranışları yaptırmaya yönlendirmek ve teşvik etmek demektir.³⁵

²⁵ Ebü'l-Muzaffar İmâdüddin Şehfûr b. Tâhir b. İsferyânî, *et-Tefsîr fi'd-dîn ve temyîzi'l-fırkati'n-nâciye 'ani'l-fıraki'l-hâlikîn*, ed. Kemâl Yûsuf Hût (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983), 58; Ebü'l-Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emir Ali Muhenna, Fâur Ali Hasan (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1993), 107; Ebü Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye minhüm*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2004), 73; Muammer, *Edvâun ale'l-Ebâdiyye*, 9.

²⁶ Geniş bilgi için bk. Muammer, *Edvâun ale'l-Ebâdiyye*, 9-11.

²⁷ Kâbil, *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-kelâmiyye*, 31.

²⁸ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 105; ayrıca bk. Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye mezhebin İslâmiyyun mu'tedilun* (Uman: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'd-Diniyye, 1979), 9.

²⁹ Mehmet Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2014), 125; Fığlalı, "İbâziyye", 19/260.

³⁰ Avni İlhan, "el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış)", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1986), 90-91.

³¹ Çağrıncı, "Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker", 11/138.

³² Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), "Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker", 89.

³³ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keyhani (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1961), 331.

³⁴ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, thk. İbrahim el-Ebyari (y.y.: Dârü'd-Diyan, t.y.), "Ma'rûf", 283.

³⁵ Komisyon, *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-İbâdiyye: elif-şın* (Maskat: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'd-Diniyye, 2011), "Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker", 1/46.

Münker; yasaklanan, haram kılınan, kötü bulunan ve çirkin görülüp yadırganan her şey anlamında kullanılan bir kavramdır.³⁶ Münker kelimesi; nükır veya nekaret kökünden gelmektedir.³⁷ Râgıb'a göre münker ma'rûfun zıt anlamlısı olup akıl veya şeriat ile güzel kabul edilmeyen her fiile denir.³⁸ Cürcânî de münkeri, Allah Teâlâ'nın hoşuna gitmeyen söz ve davranış olarak tanımlamaktadır.³⁹ İbâdî müellifler de aynı şekilde münkeri, şeriatın zemm ettiği, Allah Teâlâ'ya karşı her türlü itaatsizlik anlamında kullanıldığını ifade etmektedirler.⁴⁰ Bir terkip olarak nehiy ani'l-münker, kişiyi büyük ya da küçük her türlü eksiklikten, nakisadan, şeriatın kınadığı ve inkâr ettiği her türlü yanlıştan uzaklaştırmak demektir.⁴¹

Kur'an-ı Kerim'de ma'rûf kelimesi otuz dokuz yerde geçmektedir.⁴² Ma'rûfun emredilmesi ve münkerin nehyedilmesi terkibi ise dokuz ayette geçmektedir.⁴³ Kur'an'da otuz yedi ayette n-k-r fiili ve bu fiilden türetilen isim-masdarlar geçmektedir.⁴⁴ Kur'an'da ma'rûf dinin yerine getirilmesini emrettiği ya da tavsiyede bulunduğu hususları, münker ise bunların karşıt anlamlısı olan söz ve davranışları kapsayan bir anlamda kullanıldığı görülmektedir.⁴⁵ Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker Kur'anî bir kavram olup vücûbiyeti; kitap, sünnet ve icma ile sabittir.⁴⁶ Yani İslâm âlimleri bu ilkenin farz-ı kifaye olduğuna ittifak etmişlerdir.⁴⁷ Kâdî Abdülcebbar'a göre de emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkerin vücûbiyeti hususunda ümmetin icması bulunmakta ve bu konuda ihtilaftan söz edilmemektedir.⁴⁸ Ancak itikadî İslâm mezhepleri arasında bu ilkenin aynı ya da şifahî bir gereklilik olduğu hususunda ihtilaf bulunduğu ifade edilmektedir.⁴⁹ Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkerin farziyeti hususundaki ümmetin icmasına delil olarak Âl-i İmrân sûresi 104. ayette buyrulan "Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır."⁵⁰ emr-i ilâhîsi gösterilmektedir. Tabi sadece bu ayet değil bu ilkeyle ilgili diğer ayet ve Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadislerde bu konuda delil olarak kullanılmaktadır.⁵¹

3. İbâdî Düşüncede Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker İlkesinin Anlaşılma Şekli ve Dinî Hükümü

³⁶ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Kum: Neşru Edebi'l-Havze, 1985), "Nkr", 5/233.

³⁷ Çağrıncı, "Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker", 11/138.

³⁸ İsfahânî, *el-Müfredât*, 505.

³⁹ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerif el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, thk. İbrahim el-Ebyari (y.y.: Dârü'd-Diyan, t.y.), "Münker", 303.

⁴⁰ Komisyon, *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-İbâdiyye: sad-ye* (Maskat: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'd-Diniyye, 2011), "Nkr", 2/1026.

⁴¹ Komisyon, "Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker", 1/47.

⁴² Mehmet Taşdelen, *Mâtürîdî'nin Düşüncesinde Emr-i Bi'l Ma'rûf ve Nehyi Ani'l-Münker* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 11.

⁴³ Taşdelen, *Mâtürîdî'nin Düşüncesinde Emr-i Bi'l Ma'rûf ve Nehyi Ani'l-Münker*, 18; Çağrıncı, "Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker", 11/139.

⁴⁴ Taşdelen, *Mâtürîdî'nin Düşüncesinde Emr-i Bi'l Ma'rûf ve Nehyi Ani'l-Münker*, 12.

⁴⁵ Taşdelen, *Mâtürîdî'nin Düşüncesinde Emr-i Bi'l Ma'rûf ve Nehyi Ani'l-Münker*, 24.

⁴⁶ Selim Özarslan, "İyiliği Emretmek ve Kötülükten Sakındırmak (El-Emru Bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyu Ani'l-Münker) Prensibi Üzerine Bir İnceleme", *Diyanet İlmî Dergi* 42/3 (2006), 79.

⁴⁷ Çağrıncı, "Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker", 11/139.

⁴⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 741.

⁴⁹ Bayram Çınar, "İslam İnanç Ekollerinde 'Emr-i bi'l-Ma'ruf ve Nehyi Ani'l-Münker'", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*
 Van İlahiyat Dergisi 8/13 (2020), 251.

⁵⁰ Ebü Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-müel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, thk. Muhammed İbrâhim Nasır - Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1996), 5/19.

⁵¹ Ebu Tahir İsmail b. Musa el-Ceytali, *Kanâtirü'l-hayrât* (Maskat: Vizaretü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1989), 2/117-122.

Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ilkesi İslâm'ın önemli prensiplerinden biridir ve toplum hayatı bu ilke olmadan sağlıklı bir şekilde varlığını devam ettiremez. Bu ilkenin tatbik edilmemesi veya ihmali beraberinde toplumsal yozlaşmaya, anarşizme ve nihilist bir düşüncenin git gide insanların benliklerini etkileyerek yaygınlaşmasına neden olacaktır.⁵² Bu ilkenin sosyal bir ibadet ve şer'i bir pratik olarak Allah'ın belirlediği hudutları korumak ve buna göre hayatın tanzim edilmesini sağlamak, ayrıca yönetim kadrosundakilerinin kendilerine vazifelerini hatırlatmak ve insanların haklarını savunmak gibi birçok işlevi bulunmaktadır.⁵³

Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker, İslâm mezhepleri tarafından çeşitli yönleriyle ele alınmış ve farklı uygulama yöntemleri ile kendi düşünce sistemleri içerisinde usûlî'd-dînin ana konulardan biri olarak sayılmıştır.⁵⁴ İslâm toplumu içerisinde ilk önce Havâric sonra da Mu'tezile bu ilkeyi öne çıkaran mezheplerdendir. Her iki mezhep de bu ilkeyi toplum hayatına tatbik etmeye ayrı bir önem vermişler ve toplumsal ahlâkı korumada ve adaletin tesisinde iyiliğin emredilmesi ve kötülüğün nehyedilmesinin önemini vurgulamışlardır.⁵⁵ Bu ilkenin uygulama alanına geçirilmesinde İslâm mezhepleri farklı yöntemler benimsese de amaçlanan durum toplum yaşamında insanlar arasında iyiliğin yaygınlaşması, başkasına baskı yapmadan iyiliğin tavsiye edilmesi ile kötülüğün engellenmesi için yapılacak çalışmalar (ahlâkî tavsiyeler gibi) ve toplumun eğitilmesidir.⁵⁶

İbâdiyye'nin inanç esaslarının, ibadetlerinin, ahlâkî esaslarının ve muâmelâta dair tüm hususların dayandığı temel kaynak Kur'an ve sünnettir.⁵⁷ İbâdilere göre emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker her yerde ve her zamanda Müslüman kişinin gücü ve imkânı oranında kendisine farzdır.⁵⁸ İbâdî müellif Muammer bu ilkenin farz/vücûbiyetini oluşunu ifade etmektedir.⁵⁹ Bir başka İbâdî müellif Seyyâbî de bu ilkenin Kur'an, sünnet, icmâ ve Müslümanların amelleriyle sabit olduğu üzere her Müslümana farz oluşunu söylemektedir.⁶⁰ Aynı kanaati farklı ifadelerle dile getiren Melşûtî; A'râf sûresi 199. ayeti ile Âl-i İmrân sûresi 104. ve 110. ayetlerinin emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkeri emreden Kur'an-ı Kerim'in buyrukları, emir ve nehyin Allah'a iman etmenin bir parçası olduğunu gösterdiğini ifade etmektedir.⁶¹ İbâdilere göre kutbü'l-eimme olarak da bilinen Eттаfeyyîş, "Kim ma'rûfu emreder, münkeri nehyederse yeryüzünde Allah'ın, peygamberinin ve kitabının halifesidir." ve Hz. Ali'den nakledilen "En faziletli cihat ma'rûfu emretmek ve münkeri nehyetmektir." rivayetlerini Âl-i İmrân sûresi 104. ayetin tefsirinde

⁵² Çağrırcı, "Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker", 11/139.

⁵³ Şahinalp, "Değişim ve Dönüşümün Dinamiği Olarak Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy 'ani'l-Münker", 247.

⁵⁴ Süleyman Çam, "Toplumsal Yaşanabilirlik Bağlamında Hâricilerin 'Emir Bi'l Ma'ruf Nehiy Ani'l-Münker' Prensibine Yönelik Yaklaşımları", ed. Hüseyin Doğan, *Yaşanabilirlik Açısından İslâm Dini Uluslararası Sempozyumu*, (2021), 245.

⁵⁵ Tâlibî, *Arâu'l-Havârici'l-keîmiyye*, 1/138.

⁵⁶ Çam, "Toplumsal Yaşanabilirlik Bağlamında Hâricilerin 'Emir Bi'l Ma'ruf Nehiy Ani'l-Münker' Prensibine Yönelik Yaklaşımları", 245.

⁵⁷ Muammer, *Edvâun ale'l-Ebâdiyye*, 39; A'veşt, *Dirasâtün İslâmiyye fi'l-usûli'l-İbâdiyye*, 46.

⁵⁸ A'veşt, *Dirasâtün İslâmiyye fi'l-usûli'l-İbâdiyye*, 76; Ebu Tahir İsmail b. Musa el-Ceytali, *Kanâtirü'l-hayrât* (Maskat: Vizaretü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1989), 1/127.

⁵⁹ Muammer, *Edvâun ale'l-Ebâdiyye*, 18.

⁶⁰ Seyyâbî, *el-Medhalu ile'l-mezhebu'l-İbâdiyye*, 208-209.

⁶¹ Melşûtî, *Usûlü'd-dîn ev el-usûlü'l-'aşra*, 147-148.

zikrederek bu ilkenin tatbikinin ne kadar önemli olduğunu belirtmektedir.⁶² İbâdî âlimler, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkerin tatbikinin sanıldığı gibi sadece âlimlere has olmadığını bilakis ma'rûfun ve münkerin ne olduğunu bilen herkese bu ilkenin tatbikinin vacip olduğunu ifade etmektedirler.⁶³ Dercînî; "Ashabımızın çoğunluğuna göre zayıflık veya korku hali mâni olmadığı müddetçe münkerden nehyetmek vaciptir."⁶⁴ demek suretiyle İbâdîlerin bu konudaki düşüncelerini ifade etmiş olmaktadır. Bu konuda istisna olmak üzere bu ilkenin tatbik edilmesinde kişi namusu, şahsı veya malı için bir zararla karşılaşacaksa geri durmasında bir sakınca bulunmamaktadır.⁶⁵

Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ilkesi, İbâdîlere göre usûlî'd-dînin rükunlarından.⁶⁶ Bundan ötürü Melşûti bu ilkenin terk edilmesini büyük günah hatta küfür sebebi saymaktadır.⁶⁷ İbâdî müelliflere göre ma'rûf olanın emredilmesi ve münkerin de nehyedilmesi dinin en önemli emri olup Allah'ın gönderdiği tüm peygamberler bu esasın toplumda ikamesi için çalışmışlardır.⁶⁸ Bu hususu göz önünde bulunduran Eттаfeyyîş; emir bi'l-ma'rûfun kapsamını dünya ve ahiret maslahatını kapsayacak şekilde geniş tutmaktadır. Buna göre bu ilke dünyevi maslahatların gerektirdiği tüm hayati görevleri içermektedir.⁶⁹ İbâdîlerin ilk dönem imamlarından/devlet başkanlarından olan Abdolvahhâb b. Abdurrahman, Trablus halkına yazdığı mektubunda İslâm'ı tanımlarken "iyiliği emretme ve kötülükten alıkoyma" maddesini İslâm'ın şartlarıyla beraber telaffuz etmiştir.⁷⁰ Bu durum aslında İbâdî düşüncede bu ilkeye verilen ehemmiyetin boyutunu göstermesi açısından dikkate alınması gereken bir husustur.

İbâdî müelliflere göre emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkerin önemini gösteren Kur'an'dan bir delil de Tevbe sûresi 71. ayettir. Ayette; "Mü'min erkekler ve mü'min kadınlar birbirlerinin dostlarıdır. İyiliği emreder, kötülükten alıkoymalar. Namazı dosdoğru kılar, zekâtı verirler. Allah'a ve Resûlüne itaat ederler. İşte bunlara Allah merhamet edecektir. Şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir." buyrulmakta ve namazın ikamesinden ve zekâtın verilmesinin emredilmesinden önce mümin erkekler ile mümin kadınların birbirlerinin velisi olmalarından ötürü ma'rûfu emredip münkeri nehyettikleri ifade edilmektedir. Çünkü emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker; Allah'a imanı, namaz kılmayı ve zekât vermeyi garanti altına almaktadır. Bu ilkenin terkedilmesi ise dinin inanca ve amele dair tüm yükümlülüklerinin boşa çıkmasına neden olmaktadır.⁷¹ İbâdî müellif Ceytâlî'ye göre müminlerin iyiliği emreden ve kötülüğü yasaklayan bir karaktere sahip olmaları gerektiği anlatılan bu ayetin hükmünü terk eden kişi ayette belirtilen müminlerin vasıflarından uzaklaşmış olacaktır.⁷²

⁶² Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker hakkında Hz. Peygamber'den rivayet edilen diğer hadisler için bk. Muhammed b. Yûsuf b. İsa b. Sâlih Eттаfeyyîş, *Himyânü'z-zâd ilâ dâri'l-me'âd*, thk. Abdülhafız Şelebi (Maskat: Vizaretü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1983), 4/2/203-204.

⁶³ Eттаfeyyîş, *Himyânü'z-zâd*, 4/2/203.

⁶⁴ Michael Cook, *el-Emrû bi'l-ma'rûf ve'n-nehyi ani'l-münker fi'l-fikri'l-İslâmî*, çev. Abdurrahman es-Salimi, el-Cüllasi Ammar (Beyrut: eş-Şebketü'l-Arabîyye li'l-Ebhas ve'n-Neşr, 2013), 570.

⁶⁵ Seyyâbi, *el-Medhalu ile'l-mezhebu'l-İbâdiyye*, 210.

⁶⁶ Komisyon, "Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker", 1/47.

⁶⁷ Melşûti, *Usûlü'd-dîn ev el-usûlü'l-'aşra*, 31.

⁶⁸ Ceytâlî, *Kanâtirü'l-hayrât*, 1989, 1/105.

⁶⁹ Komisyon, "Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker", 1/46.

⁷⁰ İbn Sellâm el-İbâdî, *Bed'ü'l-İslâm ve şerâiü'd-din*, thk. Warner Schwartz, - eş-Şeyh Sâlim b. Yakub (Beyrut: Wiesbaden : Dâru Sadr, 1986), 52.

⁷¹ Ahmed b. Hamd el-Halîfî, *Nidâu'l-hak* (Maskat: el-Kelimetü't-Tayyibe, 2018), 167-168.

⁷² Ceytâlî, *Kanâtirü'l-hayrât*, 1989, 2/117.

İbâdî müellif Halîlî bu ilkenin önemi hakkında; “kötülüğün ve zulmün şüyu durumuna sessiz kalınması halinin Allah’ın lanetine ve gazabına sebep olacağı”⁷³ şeklinde bir değerlendirmede bulunmaktadır. O, bu düşüncesini desteklemek için “İsrailoğullarından inkâr edenler, Dâvûd ve Meryem oğlu İsa diliyle lânetlendi. Bu, onların isyan etmeleri ve hadlerini aşılıyor olmalarından ötürüydü. İşledikleri herhangi bir kötülükten birbirlerini vazgeçirmeye çalışmazlardı. Yapmakta oldukları ne kötüydü!”⁷⁴ ayetlerini ve bu ayetlerle ilgili Hz. Peygamber’in açıklamalarını zikretmektedir.⁷⁵

4. İbâdîlerin Tarihsel Süreçte Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker İlkesine Dair Pratikleri ve Uygulamaları

Tüm İslâm mezhepleri ve fırkaları; emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkerin vücûbiyeti konusunda aynı görüşte olmalarına karşılık bu ilkenin anlamlandırılmasında ve tatbik edilmesinde birbirinden farklı uygulamalara başvurmuşlardır. Bu uygulamalara örnek kabilinde Hâricîlerin bu ilkeyi sloganlaştırarak yaptıkları hurûclar ile Mu'tezile'nin mihne hadisesi ilk akla gelenlerdendir.

Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker esasının toplumsal ve bireysel işlevleri üzerinde düşünüldüğünde din ve dünya işlerinin düzenlenmesi kendisine bağlı olan İslâm dininin en önemli fazlarından biri olduğu tespitinde bulunmaktadır.⁷⁶ Bu ilke insanın kişilik haklarını güvence altına aldığı gibi bu güvenceyi tüm bireylere bir sorumluluk olarak yüklemektedir.⁷⁷ Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ilkesi toplum düzeni için önemli bir esastır ve insanların yararına ve zararına ait birçok işle ilgilidir. Bundan dolayı iyiliğin emredilmesi ve kötülüğün yasaklanması, imam/devlet başkanı başta olmak üzere her Müslümanın yerine getirmesi gereken elzem bir görevdir.⁷⁸ Yani bu ilkenin uygulanmasında devlete düşen sorumluluklar olduğu gibi bireysel olarak da Müslümanların sorumlulukları bulunmaktadır.⁷⁹

4.1. İbâdîlere Göre Bu İlkenin Uygulanmasında Müslümanın Bireysel Sorumlulukları ve Görevleri

İslâm, Müslüman bireyin yaşadığı toplumda karşılaştığı bir münker karşısında hiçbir şey yapmama ve herhangi bir tepki göstermeme halini inananlarına yasaklamıştır. Hz. Peygamber’in sünnetini ve uygulamalarını kendisine örnek alan her Mü'min kişi ma'rûfu yapmak ve yaygınlaştırmak ile münkerden sakınmak ve nehyetmek için uğraşmalıdır. Bu uğraş içerisinde olanlar, ma'rûf olanı yap(tır)mada ve münker olandan uzaklaş(tır)mada yaşantıyla örnek olmak, muhatabı ikna etmek ve sözlü tavsiyede bulunmak suretiyle gönüllerin ve kalplerin kazanılması önemli bir yer tutmaktadır.⁸⁰ Aynı hususu İbâdî müellif Seyyâbî de dile getirmekte ve emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkeri tatbik etmede öğüt vermenin, güzel söz söylemenin ve iyiliğe davet

⁷³ Halîlî, *Nidâu'l-hak*, 169.

⁷⁴ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş, Şahin Muzaffer (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), Mâide, 5/78-79.

⁷⁵ Geniş bilgi için bk. Halîlî, *Nidâu'l-hak*, 169-172.

⁷⁶ Muhammed Ziyaüddin er-Rayyis, *İslam'da Yönetim Sistemi ve Temelleri*, çev. İbrahim Sarıms (Ankara: Fecr Yayınları, 2017).

⁷⁷ Rayyis, *İslam'da Yönetim Sistemi ve Temelleri*, 299.

⁷⁸ Fiğlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 118-119.

⁷⁹ Çağrıncı, “Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker”, 11/139.

⁸⁰ Şahinalp, “Değişim ve Dönüşümün Dinamiği Olarak Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy 'ani'l-Münker”, 248.

etmenin takip edilecek yöntemlerden olduğunu ifade etmektedir. Seyyâbî'ye göre iyiliği emredip kötülükten sakındırmaya verilebilecek örnek uygulamalar arasında; insanlara nasihat etmek, bireylerin birbirlerine karşı adil olmaları, insanın başkalarıyla aralarındaki ilişkileri düzeltmesi, sırat-ı müstakimden ayrılanlara hidayet yollarını göstermek, cahillere ders vermek, insanların birbirlerinin mallarını korumaları/zarar vermemeleri ve şereflerine saygı göstermeleri, kişinin ayıplarını açığa vurmamaları, iyi özelliklerini örtmemeleri gibi hususlar sayılabilir.⁸¹

İbâdî müelliflere göre emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkeri tatbik etmek isteyenlerde bulunması gereken özellikler arasında; kişi emrettiklerinde ve nehyettiklerinde bilgili olmalı, emrettiği ve nehyettiği hususlarda yumuşak huylu olmalı gibi hususlar bulunmaktadır. Aynı şekilde niyetinde Allah için samimi olmalı ve Hak Teâlâ'nın rızasını gözetmeli,⁸² güzel bir üslup ve hoşgörülü bir ahlâka da sahip olmalıdır.⁸³

İbâdîlere göre kötülüğü engellemede üç farklı yöntem bulunmaktadır. Bunlar; elle değiştirmek, dille değiştirmek ve kalple değiştirmektir.⁸⁴ Bu husus Hz. Peygamber'den yapılan bir rivayette; "Sizden her kim bir kötülük görürse; eğer gücü yeterse onu eliyle değiştirsin, eğer buna gücü yetmez ise dili ile değiştirsin, eğer buna da gücü yetmez ise kalbi ile (buğz etsin). Bu, imanın en zayıf olanıdır. İman noktasında bundan öte bir şey yoktur."⁸⁵ şeklinde geçmektedir. Bu hadis Müslümanın gördüğü kötülük karşısında gücü oranında harekete geçmesi gerektiğini anlatmaktadır. Günümüz İbâdî âlimlerinden Ahmed b. Hamd el-Halîlî bu hadisi şerifin iyiliği emretmenin ve kötülükten sakındırmanın her Müslüman için zorunlu olduğunu gösterdiğini söylemektedir. Emretme ve nehyetme şekli kişinin gücü ve imkânı oranında farklılık gösterebilir. Kişinin bir kötülüğü görmesi artık onu değiştirmek için çabalamasının kendisine farz kılınması anlamına gelmektedir. Hadiste ifade edilen kötülüğe engel olma yöntemlerinden hangisi kişinin gücü oranında ise ona farz olan odur. Halîlî'ye göre eğer kişi bu yollardan hiç biriyle kötülüğe engel olmak için çabalamıyorsa o kötülük zamanla kişinin ruhunu saracak ve kişi belki de o kötülüğü yapar duruma gelecektir.⁸⁶

Ceytâlî, bu konuda görüş belirten diğer İbâdî müellifler gibi kişinin güç ve imkânı oranında eliyle veya diliyle emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkeri tatbik etmek için çabalaması gerektiğini ifade etmektedir. Bu hale de gücü yetmiyorsa kalbiyle buğz etmelidir. Buğz etmede dikkat edilecek husus işlenen münkerin kişi tarafından tasvip edilmediği ve bu durumun çirkin görüldüğü düşüncesine sahip olmaktır.⁸⁷ Böylelikle toplumda duyarsızlaşmanın ve kötülüklerle alışmanın önüne geçilmiş olmaktadır.

4.2. Yöneticilerin Bu İlke Kapsamındaki Sorumlulukları

Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker; yönetici ile yönetilen arasındaki dikey ilişki diye tabir edilecek münasebetleri kapsamakta ve yönetim erkinin tebaasına karşı sorumlulukları ile

⁸¹ Seyyâbî, *el-Medhalu ile 'l-mezhebu 'l-İbâdiyye*, 210-211.

⁸² Seyyâbî, *el-Medhalu ile 'l-mezhebu 'l-İbâdiyye*, 211.

⁸³ Hicâzî, *Tetavvürü 'l-fikri 'l-terbeviyyi 'l-İbâdî*, 85.

⁸⁴ Komisyon, "Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker", 1/47; Cook, *el-Emrû bi'l-ma'ruf ve'n-nehyi ani'l-münker fi'l-fikri 'l-İslâmî*, 571.

⁸⁵ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahih-i Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdulbakî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, ts.), 5/78.

⁸⁶ Halîlî, *Nidâu 'l-hak*, 173.

⁸⁷ Ceytali, *Kanâtirü 'l-hayrât*, 1989, 2/127.

görevlerinin ifasını içermektedir.⁸⁸ Bundan ötürü ma'rûfu emretmede ve münkeri nehyetmede yönetim kadrosunda bulunanlara düşen sorumlukların bireylere düşen sorumluluklardan fazla olduğu ifade edilmektedir. Bu esas, imam başta olmak üzere her Müslüman için zorunlu bir görevdir.⁸⁹ İbâdîlere göre imam/devlet başkanı Allah'ın emir ve yasaklarını uygulamakla, dinî hükümleri yerine getirmekle, Müslümanları ve Müslümanların vahdaniyetini koruyup kollamakla mükelleftir. Yöneticiler bu ifade edilenleri yaptığı zaman Hz. Peygamber'in halifesi konumuna gelmiş olacaktırlar.⁹⁰

İbâdîlere göre ahkâm-ı şer'iyenin uygulanması imamet kurumunun varlığına bağlıdır. Emir ve nehiyeler adil bir imam olmadan uygulanamaz.⁹¹ İbâdîlerin devlet nazariyesinde en önemli unsur adalettir. Onlar, adaleti iyiliği emretmek ve kötülüğü yasaklamak şeklinde anlamaktadırlar. Bundan dolayı İbâdiyye'nin siyaset anlayışında devlet başkanının/imamın öncelikli görevi Kur'an'ın ahkâmını yerine getir(t)mek yani adaletin tatbikini sağlamaktır.⁹² Devlet başkanı bu vazifenin yerine getirilmesi için gerektiğinde zor kullanabilir. Hatta münkerin nehyedilmesi ve adaletin uygulanmasında başka bir imkân kalmamışsa cihada bile başvurabilir.⁹³ İbâdîlere göre iman etmenin gereği, Kur'an ahkâmının hâkim olduğu bir devlet nizamının kurulmasıdır. Böyle bir devletin sınırları dâhilinde yaşayan her bir Müslüman İslâm'ı hakkıyla yaşamalı ki adalet gerçekleşebilsin. Adaletin gerçekleşmesinin temel şartı ise her inananın Allah Teâlâ'nın emrettiklerine ve nehyettiklerine uyması durumudur.⁹⁴

Dinin korunması ve savunması, ifsat edenlerin yola getirilmesi, Allah Teâlâ'nın emirlerini yapmada ihmalkâr davrananların uyarılması ve adaletin ikamesi için devlet otoritesine yani imama ihtiyaç vardır.⁹⁵ İbâdiyye, imam/halife seçilecek kişilerle ilgili çeşitli şartlar sıralamaktadır. Örneğin devlet başkanı seçilecek kişi toplumun en âlimi, fakihî, olmalıdır. Emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münkeri uygulamada en sebatkâr olan, adaletle hükmeden, düşmanla savaşan, haramdan sakınan ümmetin malını ehil olan için infak eden gibi hususlar sıralanmaktadır.⁹⁶ Bu şartlar incelendiğinde yöneticinin emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkeri toplum hayatına uygulayacak yeterliliklere sahip olması gerektiği sonucuna varmaktayız. Eğer bu şartlar kişide yoksa zaten kendisine biat edilmez.

4.3. Yönetim Kademesine Yönelik Bu İlkenin Uygulanışı ve Tatbiki

İbâdîler, ister kendilerinden olan birinin imametleri döneminde olsun isterse kendilerinden olmayan bir yöneticinin hükmü altında yaşadıkları dönemde olsun, haktan sapan yöneticiye karşı emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ilkesi gereğince harekete geçmenin gerekliliğini siyaset teorilerini ele aldıkları eserlerde dile getirmektedirler. Buna göre imam/devlet başkanı

⁸⁸ Şahinalp, "Değişim ve Dönüşümün Dinamiği Olarak Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy 'ani'l-Münker", 249.

⁸⁹ Dalkıran, "Hâricîlerin 'El-Emru Bi'l-Ma'rûf Ve'n-Nehyu Ani'l-Münker' Anlayışı", 217.

⁹⁰ Adûn Cehlân, *el-Fikrî's-siyâsi inde'l-İbâdiyye min hilâli ârâi's-Şeyh Muhammed b. Yusuf et-Tafeyyîş* (Uman: Mektebetü'd-Dâmirî, 2010), 151.

⁹¹ Hicâzî, *Tetavvürü'l-fikri't-terbeviyyi'l-İbâdi*, 69.

⁹² Fiğlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 118-119.

⁹³ Fiğlalı, "İbâziyye", 19/260.

⁹⁴ Etem Ruhi Fiğlalı, "İbâdiye'nin Siyâsi ve İtikâdi Görüşleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (1976), 324.

⁹⁵ Kadri Önemli, *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarında İbâziyye'nin Dini ve Siyasi Görüşleri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015), 157-158.

⁹⁶ Nâsır, *Menhecü'd-da've inde'l-İbâdiyye*, 246.

adil bir yönetici ise ona karşı hurûc etmeye cevaz yoktur. Eğer zulüm üzere bir yönetimle devlet idare ediliyorsa; imam fasık, facir ve zalimse bu durumda başarıya ulaşmak şartıyla imama karşı hurûc edilebilir.⁹⁷ Hatta bu tür durumlarda zalim imama karşı yapılacak bir kalkışmanın vücûbiyeti de dile getirilmektedir.⁹⁸ İbâdîlerin bu şartlı hurûc görüşü temekkün kavramıyla açıklanmaktadır.⁹⁹ İbâdîlere göre halife Müslümanların geneli tarafından seçilmelidir. Seçimle iş başına gelen halife/imam haktan ayrılır ve halkına zulüm ederse azledilmesi artık bir zaruret haline gelir.¹⁰⁰ Bu durumda imamdan öncelikle adil olması istenir. Ancak bu talep karşılık görmezse görevden ayrılması gerektiği kendisine söylenir. İmam hala görevinde kalmakta ısrar ediyorsa artık kendisine karşı zor kullanmak caiz olur.¹⁰¹

İbâdîler, zalim imama karşı bu ilke kapsamında yapılacak tüm faaliyetleri/hurûcları Hz. Peygamber'in; "Cihadın en faziletlisi zalim hükümdara karşı hakkı söylemektir."¹⁰² Hadisine dayandırmaktadırlar. İbâdî müellifler, Hz. Peygamber'in bu buyruğunun tatbik edilmesine; Urve b. Üdeyye ve kardeşi Ebû Bilâl Mirdâs b. Üdeyye'nin (ö. 61/681) Allah rızası için sabrederek dönemin zalim yöneticilerine karşı hakkı haykırdıkları için şehit edilmelerini örnek olarak vermektedirler. Aynı şekilde Ebû Ubeyde'nin Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî (ö. 95/714) döneminde zalim sultana karşı hakkı söylemesini ve başına gelen tüm sıkıntı ve çileleri de bu hadisi dikkate alarak bu ilkenin zalim yöneticilere karşı tatbiki için örnek anlamında kullanmaktadırlar.¹⁰³ Yine Abdullah b. İbâd'ın dönemin halifesi Abdulmelik b. Mervân'a (ö. 65-85/685-705) yazdığı mektup İbâdîler tarafından ma'rûfun emri ve münkerin nehyi ilkesinin uygulanması kapsamında değerlendirilmektedir.¹⁰⁴ Ebû Ubeyde'nin Ca'fer bin Semmâk ve Sâlim el-Hilâlî öncülüğünde halife Ömer b. Abdülaziz'e (ö. 101/720) gönderdiği heyet de bir bakıma emir bi'l-ma'rûf nehyi ani'l-münkerin devlet yönetimine yönelik uygulanmasına örnek olarak sayılabilir.¹⁰⁵

4.4. Azzâbe Meclisi ve Bu İlkenin Uygulanmasına Dair Yüklendiği Misyon

İbâdîlerin farklı tarihlerde Kuzey Afrika'da kurdukları devletlerin yıkılmasından sonra kendi varlıklarını devam ettirmek adına "kitman imameti" dönemine girdiler. Bu dönemde İbâdî cemaatinin varlığı ve mezhebi görüşlerinin devamı için dönemin İbâdî meşâyihini yeni bir nizam kurmaya karar verdi. "Azzâbe Nizâmı" denilen bu yeni düzen imamet makamının muadili olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁶ Azzâbe sistemi; İbâdîlerin, dinlerini korumak ve varlıklarını devam

⁹⁷ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-firaki'l-İslâmîyye* (Maskat: Mektebetü'd-Dâmîrî, 2000), 2/266.

⁹⁸ Nâsır, *Menhecü'd-da've inde'l-İbâdiyye*, 258; ayrıca bk. Muhammed Hasan Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ* (Uman: el-Ehliyyetü li'n-Neşri ve't-Tevzî, 2011), 239; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebî Bekr es-Sedrâtî el-Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, thk. Sâlim b. Hamd el-Hârisî (Maskat: Vizaretü't-Türas ve's-Sekafe, 2006), 3/81; Sâbir Tuayme, *el-İbâdiyye akâidetü ve mezheben* (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1986), 141.

⁹⁹ Temekkün; zalim devlet başkanına karşı hurûc edip başarı elde edilmeyecekse yapılacak isyan ve ayaklanmanın zamanının gelmesi ve gereken koşulların oluşması için sabır ile beklemektir. Bu bekleme zarfında toplum içerisinde araştırmalar yapılır ve bir neticeye ulaşılacaksa hurûca kalkışılır. Temekkün konusu hakkında geniş bilgi için bk. Muzaffer Barlak, "İslam Düşüncesinde Muhalefetin Teopolitik İmkânı ve Yapısı", *e-Makâlât: Mezhep Araştırmaları* 11/2 (2018), 397.

¹⁰⁰ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-firaki'l-İslâmîyye* (Maskat: Mektebetü'd-Dâmîrî, 2000), 2/266; Mehdî, *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*, 241; Fığlalı, "İbâdiyye", 19/258.

¹⁰¹ Muammer, *el-İbâdiyye*, 26.

¹⁰² er-Rebî b. Habib b. Amr el-Ezdi el-Ferâhidî, *el-Câmi'u's-sahîh (el-Müsned)*, thk. Nureddin Abdullah b. Hamid es-Sâlimî (Maskat: Mektebetü Maskat, 2003), 209.

¹⁰³ Ceytalî, *Kanâtirü'l-hayrât*, 1989, 2/154-155.

¹⁰⁴ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 85.

¹⁰⁵ Hicâzî, *Tetavvürü'l-fikri'l-terbeviyyi'l-İbâdî*, 30.

¹⁰⁶ Sabri Hizmetli, "İbâdilikte Azzabe", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (1987), 235-236.

ettirmek için oluşturdukları bir nizam olup¹⁰⁷ devletlerinin olmadığı dönemlerde, bir bakıma devletin alternatifi olarak vazife görmüştür.¹⁰⁸ Bundan dolayı Azzâbe teşkilatı imamet makamının yerini alan yasal bir yönetim organı şeklinde kabul edilmiştir.¹⁰⁹ Azzâbe teşkilatı, ibâdîlerin en yüksek temsil organı olup bir bakıma yönetimi ele geçirmek için doğru zamanı bekleyen bir hükümet gibi de kabul edilebilir.¹¹⁰ Bu teşkilat, Azzâbe şeyhi tarafından yönetilmektedir.¹¹¹ Azzâbe sisteminin kuruluşunun esas nedeni, ma'rûfu emretmek ve münkerden alkoyma ilkesini tatbik etmek içindir.¹¹² Azzâbe sistemi, kişinin toplumun maslahatına uygun işlere yönelmesi ve bu uğurda gayret etmesi anlamında da kabul edilir.¹¹³

Azzâbe teşkilatı, ibâdî toplumunun dinî, toplumsal ve siyasal işlerini kâmil manada denetlemek için çalışan bir organizasyondur.¹¹⁴ Azzâbe sisteminin vücûbiyeti ifade edilirken sayılan sebepler arasında emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkerin uygulanması, dinî, ekonomik ve toplumsal faaliyetlerin yerine getirilmesi, hak edene hakkının verilmesi gibi maddeler sıralanmaktadır.¹¹⁵ Azzâbe kurumunun birçok görevi bulunmakta¹¹⁶ ve ibâdî cemaatinin gereksinim duyduğu dinî ve toplumsal vazifeleri yerine getirmektedir.¹¹⁷ Bu kurum ekonomi, hukuki ve eğitim işlerini düzenler ve bu işlerin yoluna girmesini sağlar.¹¹⁸ Aynı şekilde çarşı-pazarların korunması ve denetiminin sağlanması, asileri ve mücrimleri yargılanması ve onların tedib edilmesi, bu kişiler tevbe edip Allah'ın emrine dönünceye kadar onlardan beraât edilmesi de icra edilen görevlerdendir.¹¹⁹ Azzâbe heyetinin kendisi için belirlediği alanlardan olan dinî görevlerin kapsamına namaz ve ezan imamlığı, çocukların dinî eğitimi, fetva vermek, vaz etmek ve irşat faaliyetleri, insanlara günlük hayatlarında yol göstermek gibi vazifeler sayılabilir. Eğitim görevleri arasında Kur'an ezberleme, Kur'an ilimleri, Arap dili, İslâm şeriatına dair ilimleri öğretmek sayılabilir. Toplumsal görevleri arasında; düğün, evlilik, boşanma, mihir gibi vazifeler ile cenaze işleri ve matem halleri, dul ve yetimlerin işleri, gençlerin ahlâkını muhafaza ve yoldan çıkmalarını engellemek için yapılacak çeşitli faaliyetler geçmektedir.¹²⁰ Bu teşkilatın ekonomik görevlerine baktığımızda, alım satım işlerinin takibi ve kontrolü tekelcilik dolandırıcılık sömürü gibi durumlarla mücadele etmek şeklinde işlerin olduğunu da ifade edebiliriz.¹²¹ Aynı şekilde piyasanın takibi ve kontrolü, alış-veriş yerlerinin düzen ve tertibi gibi ticari ve ekonomik hayatla ilgili her türlü işe dair çalışmalar yürütür.¹²²

¹⁰⁷ Sabri Hizmetli, "İbâdilikte Azzabe", 287.

¹⁰⁸ Sallâbî, *el-İbâdiyyetu medresetun İslâmiyyetun bâidetun ani'l-Havâric*, 600; Hicâzî, *Tetavvürü'l-fikri't-terbeviyyi'l-İbâdî*, 146.

¹⁰⁹ Hicâzî, *Tetavvürü'l-fikri't-terbeviyyi'l-İbâdî*, 149.

¹¹⁰ Sallâbî, *el-İbâdiyyetu medresetun İslâmiyyetun bâidetun ani'l-Havâric*, 601.

¹¹¹ Medenîn, *el-İbâdiyye ehlu'l-hak ve'l-istikame*, 73; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî mevkibi't-tarih* (Sib: Mektebetü'd-Damiri, 2008), 1/103; Bekir b. Belhâc, *el-İmâmetü inde'l-İbâdiyye beyne'n-nazariyyetuhu* (Gardia: Cemiyetu't-turâs, 2001), 1/279.

¹¹² Hizmetli, "İbâdilikte Azzabe", 291.

¹¹³ Medenîn, *el-İbâdiyye ehlu'l-hak ve'l-istikame*, 72.

¹¹⁴ Medenîn, *el-İbâdiyye ehlu'l-hak ve'l-istikame*, 73; Muammer, *el-İbâdiyye fî mevkibi't-tarih*, 1/97.

¹¹⁵ Hizmetli, "İbâdilikte Azzabe", 291.

¹¹⁶ Geniş bilgi için bk. Muammer, *el-İbâdiyye fî mevkibi't-tarih*, 1/101-102.

¹¹⁷ Sallâbî, *el-İbâdiyyetu medresetun İslâmiyyetun bâidetun ani'l-Havâric*, 603-605.

¹¹⁸ Sallâbî, *el-İbâdiyyetu medresetun İslâmiyyetun bâidetun ani'l-Havâric*, 606.

¹¹⁹ Muammer, *el-İbâdiyye fî mevkibi't-tarih*, 1/102.

¹²⁰ Belhâc, *el-İmâmetü inde'l-İbâdiyye beyne'n-nazariyyetuhu*, 1/278; Hicâzî, *Tetavvürü'l-fikri't-terbeviyyi'l-İbâdî*, 153.

¹²¹ Hicâzî, *Tetavvürü'l-fikri't-terbeviyyi'l-İbâdî*, 154.

¹²² Hizmetli, "İbâdilikte Azzabe", 299.

Azzâbe teşkilatının İbâdî toplumunda icra ettiği tüm vazifelerin nihai gayesi Allah'ın Kur'an'da emrettiği çerçevede bir İslâm toplumu meydana getirmektir. Böyle bir toplumun meydana gelmesi ise ancak emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ilkesinin hayata tatbikiyle mümkündür. İbâdî imametinin tarih sahnesinden silinmesi üzere böyle bir yapılanmanın oluşturulması ve bu yapının yüklendiği tüm vazifeler emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkerin tatbikini sağlamak içindir. Nihayetinde azzâbe teşkilatının pratikleri ve teşkilat yapısı bu tespiti doğrular niteliktedir.

4.5. Hisbe Teşkilatı ve Yerine Getirdiği Hizmetler

Hisbe kurumu, İslâm'ın ortaya çıkardığı, devlete naib olan ve emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ilkesinin uygulanması için konulmuş önemli bir kurumdur.¹²³ Hisbe, devletin, toplumun ve bireyin haklarının ihlal edilmesi şeklindeki fiillere karşı koymak adına çalışmalar ortaya koyan bir kurumdur.¹²⁴ Mâverdî'ye göre de hisbe teşkilatının görevi emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkerin uygulanması için çalışmaktır.¹²⁵ Aslında bu ilke hisbe teşkilatı ile kurumsallaşmıştır diyebiliriz. İnsanları kötülüklerden uzaklaştırma, şüpheli işlerden ve töhmet altında bırakacak durumlardan sakındırmak da hisbe kurumunun görevleri arasında bulunmaktadır.¹²⁶ Hisbe halkı sömürmek, aldatmak isteyen, bunu yapan kişilerle mücadele eder. Münkere giden yollara engel olup, iyilik yapmak isteyenlere destek olur.¹²⁷

Hisbe teşkilatının kuruluşu için net bir tarih verilmemekle birlikte kökeninin Hz. Peygamber dönemine kadar gittiği söylenebilir.¹²⁸ Dört halife dönemi ve sonrası zamanlarda farklı coğrafyalarda kurulan İslâm devletlerinin tamamında bu kurumun varlığından bahsedilmektedir. Hatta hisbe teşkilatının zamanla kurulan İslâm devletlerinin bünyesinde kurumsallaştığı söylenmektedir.¹²⁹ Hisbe, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ilkesi uyarınca gerçekleştirilen genel ahlâkı ve kamu düzenini koruma faaliyetlerini ve özellikle bu vazifeyle görevli müesseseyi ifade eden bir terimdir. Bu işle görevli memura muhtesib denmektedir.¹³⁰

Hisbe kurumu tarihin çeşitli dönemlerinde İbâdî toplumunda özellikle imamet kurumunun olmadığı durumlarda toplum hayatını düzenleyen uygulamalarda bulunmuştur. İhtisab, muhtesibin yerine getirdiği vazifeye denir. Bu vazifenin kapsamında dinî görevleri yerine getirmek, şeriatın ahkâmını gücü oranında insanlar arasında uygulamak gibi emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkerle ilgili görevlerdir. Muhtesip; dürüst, hür, Müslüman, emin ve güvenilir olan kişilerden seçilir. Muhtesip ma'rûf olanı emreder, münker olanı nehyeder ve bunun tatbikini sağlamakla görevlidir. Şeriat ahkâmının tatbiki mazlumun hakkını korumak ve zalimden gelebilecek zararları savmak görevlerinden bazılarıdır.¹³¹ Örnek olmak üzere Rüstemî devletinde (777-909) halkın yönetime güvenmesinde hisbe teşkilatının ayrı bir yeri vardır. Hisbe teşkilatı

¹²³ Rayyis, *İslam'da Yönetim Sistemi ve Temelleri*, 300.

¹²⁴ Cengiz Kallek, "Hisbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/134.

¹²⁵ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*, thk. Ahmed Câd (Kahire: Daru'l-Hadis, 2002), 275.

¹²⁶ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, 280-282.

¹²⁷ Rayyis, *İslam'da Yönetim Sistemi ve Temelleri*, 300.

¹²⁸ Kallek, "Hisbe", 18/135.

¹²⁹ Kallek, "Hisbe", 18/135-141.

¹³⁰ Kallek, "Hisbe", 18/133.

¹³¹ Seyyâbî, *el-Medhalu ile'l-mezhebu'l-İbâdiyye*, 212.

üyeleri çarşılarda dolaşarak emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker yaparlardı.¹³² Tahert devletinin imamlarından olan Ebu Yekzan'ın Nefûseli bir gruba çarşılarda gezerek iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama görevini tevdi ederek¹³³ hisbe teşkilatının yerine getireceği faaliyetlerle toplum hayatını düzenlemeye çalışmıştır.

4.6. Velâye ve Berâe İlkesi

Velâye; Allah için sevmek, berâe; Allah için buğz etmek anlamında kullanılan iki kavramdır.¹³⁴ Müslümanların mükellefiyetlerinden birisi Allah'a muti olanlara velâyet, asi olanlara ise berâet etmektir.¹³⁵ Velâye ve berâe İbâdî literatüründe Müslüman din kardeşine ve kâfirlere karşı tutum ve tavırlarını belirtmek için kullanılır.¹³⁶ Bu kavramlar, Allah'ın yolundan sapanlarla mücadele etmede İbadiyye'nin toplumsal akaid ilkelerinden sayılır.¹³⁷ İbâdîlere göre velâyete müstahak görülen kişi Allah'a tam olarak itaat eden, haramlardan kaçınan ve tüm farzları-vacipleri yerine getirendir.¹³⁸

Velâye ve berâe sisteminin İbâdîler için hususi bir anlamı vardır. Toplumsal hayatı tanzim eden, cemaatin varlığını devam ettiren, sosyal münasebetleri düzenleyen ve koruyan bir müeyyide düzenidir.¹³⁹ Velâye ve berâe sistemi kişinin Allah'ın ve Hz. Peygamber'in düşmanlarından beri olduğunu, aynı şekilde Allah'ın ve Hz. Peygamber'in dostlarına (İbâdî toplumunun güvenilir kişilerine) güvendiğini ilan etmesi temel esaslardan birisidir.¹⁴⁰ Ceytâlî, "Ashabımıza göre velâye ve berâe imanın hakikatinden sayılmaktadır. Bu esasa inanmayanın ne dini vardır ne de velâyeti vardır."¹⁴¹ demekte ve usûlî'd-đînin esaslarından saydıkları velâye ve berâenin önemini dile getirmektedir.

İbâdî müelliflere göre velâye ve berâenin vücubiyetine; "İman edip hicret eden ve Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler ve (muhacirleri) barındırıp (onlara) yardım edenler var ya, işte onlar birbirlerinin velileridir."¹⁴² ve "Mü'min erkekler ve mü'min kadınlar birbirlerinin dostlarıdır."¹⁴³ ayetleri delildir.¹⁴⁴ Aynı hususta Muammer; İbâdîler, dinî vecibelerini yerine getirmeye düşkün, haramlardan kaçınan, İslam ahlâkına sahip, Hz. Peygamber'in yoluna tabi olan, selef-i sâlihın izinden giden Müslümana velâyet göstermenin vücubiyetinin gerekliliğini ifade etmektedir.¹⁴⁵

İbâdî müelliflere göre velâye ve berâe ilkelerine bağlılık sayesinde dinin muhafazası sağlanmaktadır. Velâye, salih ameller hakkında bilgi sahibi olmaktır. Berâe kâfire lanet etmek ve

¹³² Yıldız, "Ali Yahya Muammer'in Çalışmalarında İbâdilik", 25.

¹³³ Cook, *el-Emrû bi'l-ma'ruf ve'n-nehyi ani'l-münker fi'l-fikri'l-İslâmî*, 567.

¹³⁴ A'veşt, *Dirasâtün İslâmiyye fi'l-usûli'l-İbâdiyye*, 73.

¹³⁵ Sabri Hizmetli, "İbâdilikte Velâyet ve Berâet İnancı İslâm Kültürünün Doğuşu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986), 185.

¹³⁶ Nâmi, *Dirasâtün ani'l-İbâdiyye*, 241.

¹³⁷ A'veşt, *Dirasâtün İslâmiyye fi'l-usûli'l-İbâdiyye*, 107.

¹³⁸ Nâmi, *Dirasâtün ani'l-İbâdiyye*, 241.

¹³⁹ Hizmetli, "İbâdilikte Velâyet ve Berâet İnancı İslâm Kültürünün Doğuşu", 181.

¹⁴⁰ Nâmi, *Dirasâtün ani'l-İbâdiyye*, 262.

¹⁴¹ Ebu Tâhir İsmâil b. Mûsâ el-Ceytâlî, *Kavâidu'l-İslâm*, thk. Bekî Abdurrahman b. Ömer (y.y.: Mektebetu'l-İstikâme, 1995), 1/47.

¹⁴² el-Enfâl, 8/72.

¹⁴³ et-Tevbe, 9/71.

¹⁴⁴ A'veşt, *Dirasâtün İslâmiyye fi'l-usûli'l-İbâdiyye*, 73.

¹⁴⁵ Muammer, *el-İbâdiyye fi mevkibi't-tarih*, 1/86-87.

düşmanlık yapmaktır. Berâe bir bakıma kötü/günah davranışların neler olduğunu bilmektir. Melşûtî, İbâdîlerin dinlerini yaşamaya ve günahlardan uzak durmaya önem veren insanlar olduğunu ifade etmektedir. Bu kavramlar İbâdîlerin müminlere ve asilere nasıl davranmaları gerektiğini belirlemektedir. Melşûtî'ye göre bu kavramlar ile Allah'a itaatten uzaklaşan insanlara kin/buğz beslenmektedir. Beslenen bu kin aslında kişinin işlediği günah(lar)tan tevbe etmesini sağlamak içindir. Bu kavramlar İbâdî toplumunun sosyal işlevi olan inanç esaslarındandır.¹⁴⁶ Velâye ve berâe sistemine aykırı davranan, suç/günah sayılacak davranışlarda bulunan kişi İbâdî toplumundan ihraç edileceğini bildiği için söz ve fiillerinde dinin esaslarına bağlı kalmaya gayret eder.¹⁴⁷ Bu özellikleri nedeniyle velâye ve berâe ilkeleri emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker esasının mütemmimi sayılır.

Çağdaş İbâdî müelliflerden Nâmî, Cabir b. Zeyd'den yapılan bir rivayeti aktararak; "Sizden biri kardeşinin hatasını gördüğünde onu bundan men etmesi kendisine vaciptir. Eğer hata/günah işleyen yaptığından vaz geçmiyorsa, onu uyaran ve bu duruma şahit olanlar; bu kişiden beri olduklarını ilan etmelidir." demektedir.¹⁴⁸ Günah işleyen kişinin bu hali görmezden gelinerek mü'min ile aynı kefeye konulamaz. Bu durumda yapılması gereken sırat-ı müstakimden çıkan kişiyi günahından alkoymaya çalışmaktır. Bu kişiye bir Müslümana davranıldığı gibi davranılmamalı, sevgi, iyi muamele ve bağışlama gösterilmemelidir. İbâdîler günahkâr olan kişiyi dinden dışlamazlar ve müşrik olarak yargılamazlar. Bu kişilerden uzak durmak, onlardan nefret etmek gerekir. Günahlarından vazgeçip Hak Teâlâ'ya tevbe edinceye kadar kendilerine karşı alınmış bu tavrı bilmeleri için ilan etmek gerekir.¹⁴⁹ Velâye ve berâe ilkeleri gereği kişi kebire işlediğinde kendisinden tevbe etmesi istenir. Eğer tevbe etmez ve günahında ısrar ederse ondan teberrî edilmelidir.¹⁵⁰ İbâdîlere göre kişinin işlediği günahı görmezden gelmek doğru değildir. Aksine böyle insanları günahından alkoymak için çaba sarfedilmeli ve doğru yoldan ayrıldığı için ona adavet gösterilmelidir.¹⁵¹

Sonuç

İnsanların Allah Teâlâ'ya karşı sorumlulukları olduğu gibi yaşadıkları toplumda birbirlerine karşı da sorumlulukları bulunmaktadır. Bu sorumlulukların başında ise birbirimizi iyiliğe yönlendirmek ve kötülükten alkoymak esası gelmektedir. İnsanların birbirlerinin haklarına riayet ederek, İslam'ın güzelliklerini davranışlarına yansıtarak kendi aralarındaki münasebetleri kardeşlik hukuku çerçevesinde yürütmeleri, toplumsal huzurun ve barışın inşasında önemli bir yere sahiptir.

İslâm ümmetinin bir bölümünü teşkil eden İbâdîler, tarih boyunca yaşadıkları bölgelerde Hak Teâlâ'nın rızasına uygun bir hayat yaşamının ve İslâmî esaslara göre bir toplum modeli oluşturmanın gayreti içerisinde oldular. İslâm'ın inanç, ibadet ve ahlâka dair emir ve yasaklarını kendi mezhebi anlayışları çerçevesinde hayata geçirdiler. Buldukları coğrafyada hem kendi varlıklarını ve benliklerini koruma hem de insanların Kur'an-ı Kerim'e göre sahih bir dinî inancı

¹⁴⁶ Melşûtî, *Usûlü 'd-dîn ev el-usûlü 'l-'aşra*, 149-154.

¹⁴⁷ Hizmetli, "İbâdilikte Velâyet ve Berâet İnancı İslâm Kültürünün Doğuşu", 182.

¹⁴⁸ Nâmî, *Dirâsâtün ani 'l-İbâdiyye*, 262-263.

¹⁴⁹ A'veşt, *Dirâsâtün İslâmiyye fi 'l-usûli 'l-İbâdiyye*, 104.

¹⁵⁰ Ceytâlî, *Kavâidu 'l-İslâm*, 1/84.

¹⁵¹ Muammer, *el-İbâdiyye fi mevkihi 't-tarih*, 1/86-87.

yaşamak için temeline ma'rufun emri ve münker olanın nehyi ilkesini koyarak birçok kurum ve uygulamayı hayata geçirdiler. İbâdîlerin oluşturdukları kurumlardan olan azzâbe teşkilatı ve hisbe kurumu ile velâye ve berâe ilkeleri İbâdî toplumunda çok önemli vazifeler üstlendiler. Bu kurumlar; toplumsal hayatın tanziminde ve insanların yaşamında münkerin engellenmesi ve ma'rufun yaygınlaşması için dinî, siyasî, ekonomik, kültürel, eğitim ve bunun gibi diğer birçok alanda İbâdîleri Hakk'ın rızasına yaraşır bir cemaat haline getirmek yolunda büyük hizmetler ortaya koydular.

Bu ilkenin Müslümanlara yüklediği sorumlulukların farkında olan İbâdîler birey olarak İslâm'ın güzelliklerinin toplumda yaygınlaşması için Hz. Peygamber dönemi uygulamalarını kendilerine örnek alarak çalışmalar yürüttüler. Yürütülen çalışmalarda adalet ilkesinin öne çıkarılması ile öncelikle kötülüklerin engellenmesi ve aynı zamanda iyiliklerin yaygınlaşması sağlanmaya çalışıldı. İbâdîler kendilerini günahattan sakınan ve Hakk'ın rızasını talep eden insanlar olarak nitelemektedirler. Yaşadıkları her devirde ve bölgede bu anlayışlarının gereği mucibince toplumsal dönüşümün Hakk istikametinde olması için emir bi'l-ma'rûf nehyi ani'l-münkerin vücûbiyeti çerçevesinde İslâm'ı hayata hâkim kılmaya gayret ettiler.

Kaynakça

- A'veşt, Bükeyr b. Saîd. *Dirasâtün İslâmiyye fi'l-usûli'l-İbâdiyye*. b.y.: y.y., 1989.
- Aytepe, Mahsum. "Mu'tezile Kelâmında Ötekine Ulaşma Kaygısı Olarak Emr-i bi'l-Ma'rûf Neyh-i 'Ani'l-Münker İlkesi". *Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/1 (2017), 83-97.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-firkati'n-nâciye minhüm*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2004.
- Barlak, Muzaffer. "İslam Düşüncesinde Muhalefetin Teopolitik İmkânı ve Yapısı". *e-Makâlât: Mezhep Araştırmaları* 11/2 (2018), 383-430.
- Belhâc, Bekir b. *el-İmâmetü inde'l-İbâdiyye beyne'n-nazariyyetuhu*. Gardia: Cemiyetu't-turâs, 2001.
- Berberi, Muhsin. *İbâdiyye*. Trablus: el-Müessesetu'l-Hadise li'l-Kitâb, 2004.
- Cehlân, Adûn. *el-Fikrû's-siyâsi inde'l-İbâdiyye min hilâli ârâi's-Şeyh Muhammed b. Yusuf et-Tafeyyîş*. Uman: Mektebetü'd-Dâmirî, 2010.
- Ceytali, Ebu Tahir İsmail b. Musa. *Kanâtirü'l-hayrât*. Maskat: Vizaretü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1989.
- Ceytâlî, Ebu Tâhir İsmâil b. Mûsâ. *Kavâidu'l-İslâm*. thk. Beklî Abdurrahman b. Ömer. y.y.: Mektebetu'l-İstikâme, 1995.
- Cook, Michael. *el-Emrû bi'l-ma'ruf ve'n-nehyi ani'l-münker fi'l-fikri'l-İslâmî*. çev. Abdurrahman es-Salimi, el-Cüllasi Ammar. Beyrut: eş-Şebeketü'l-Arabiyye li'l-Ebhas ve'n-Neşr, 2013.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî Seyyid Şerîf. *et-Ta'rifât*. thk. İbrahim el-Ebyari. y.y.: Dârü'd- Diyan, t.y.
- Çağrıncı, Mustafa. "Emir bi'l-ma'rûf nehyi ani'l-münker". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/138-141. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Çam, Süleyman. "Toplumsal Yaşanabilirlik Bağlamında Hâricilerin 'Emir Bi'l Ma'ruf Nehiy Ani'l-Münker' Prensibine Yönelik Yaklaşımları". ed. Hüseyin Doğan. *Yaşanabilirlik Açısından İslâm Dini Uluslararası Sempozyumu*, 241-257.
- Çınar, Bayram. "İslam İnanç Ekollerinde 'Emr-i bi'l-Ma'ruf ve Nehiy Ani'l-Münker'". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/13 (2020), 244-266.
- Dalkıran, Sayın. "Hâricîlerin 'El-Emru Bi'l-Ma'rûf Ve'n-Nehyu Ani'l-Münker' Anlayışı". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1 (2004), 199-223.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yûsuf b. Îsâ b. Sâlih. *Himyânü'z-zâd ilâ dâri'l-me'âd*. thk. Abdülhafız Şelebi. Maskat: Vizaretü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1983.
- Ferâhîdî, er-Rebî' b. Habîb b. Amr el-Ezdî. *el-Câmi'u's-sahîh (el-Müsned)*. thk. Nureddin Abdullah b. Hamid es-Sâlimî. Maskat: Mektebetu Maskat, 2003.

- Fığlalı, Etem Ruhi. "İbâdiye'nin Siyâsî ve İtikâdî Görüşleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (1976), 323-344.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "İbâziyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/256-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Halifât, Avad Muhammed. *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye*. Maskat: Vezaretü't-Türas ve's-Sekafe, 2002.
- Halîlî, Ahmed b. Hamd. *Nidâu'l-hak*. Maskat: el-Kelimetu't-Tayyibe, 2018.
- Hicâzî, Abdurrahmân Osmân. *Tetavvürü'l-fikri't-terbeviyyi'l-İbâdî fi's-şimâli'l-İfrikî*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2000.
- Hizmetli, Sabri. "İbâdilikte Azzabe". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (1987), 285-301.
- Hizmetli, Sabri. "İbâdilikte Velâyet ve Berâet İnancı İslâm Kültürünün Doğuşu". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986), 180-204.
- İbâdî, İbn Sellâm. *Bed'ü'l-İslâm ve şerâiü'd-din*. thk. Warner Schwartz, - eş-Şeyh Sâlim b. Yakub. Beyrut: Wiesbaden : Dâru Sadr, 1986.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*. thk. Muhammed İbrâhim Nasır - Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1996.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-'Arab*. Kum: Neşru Edebi'l-Havze, 1985.
- İlhan, Avni. "el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış)". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1986), 89-120.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Keylani. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1961.
- İsferâyînî, Ebü'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr b. Tâhir. *et-Tebisîr fi'd-dîn ve temyizi'l-fırkati'n-nâciye 'ani'l-fıraki'l-hâlikîn*. ed. Kemâl Yûsuf Hût. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983.
- Kâbîl, Abdülhay Muhammed. *el-İbâdiyye ve ârâuhumu'l-kelâmiyye*. İskenderiye: Darü'l-Vefa li-Dünya, 2015.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen Abdülcebbar b. Ahmed. *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerim Osmân. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1988.
- Kallek, Cengiz. "Hisbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/133-143. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Komasyon. *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-İbâdiyye: elif-şın*. Maskat: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'd-Diniyye, 2011.
- Komasyon. *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-İbâdiyye: sad-ye*. Maskat: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'd-Diniyye, 2011.

- Kubat, Mehmet. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2014.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş, Şahin Muzaffer. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*. thk. Ahmed Câd. Kahire: Daru'l-Hadis, 2002.
- Medenîn, Muhammed Nemr. *el-İbâdiyye ehlu'l-hak ve'l-istikame*. y.y.: Daru Dımaşk, 2011.
- Mehdî, Muhammed Hasan. *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*. Uman: el-Ehliyyetü li'n-Neşri ve't-Tevzî, 2011.
- Melşûtî, Tebğûrîn b. İsâ b. Dâvûd. *Usûlü'd-dîn ev el-usûlü'l-'aşra*. thk. Venîs et-Tâhir Âmir. Maskat: Mektebetü'l-Ceyli'l-Vâid, 2005.
- Muammer, Ali Yahyâ. *Edvâun ale'l-Ebâdiyye*. b.y.: y.y., 1985.
- Muammer, Ali Yahyâ. *el-İbâdiyye beyne'l-fırakî'l-İslâmiyye*. Maskat: Mektebetü'd-Dâmirî, 2000.
- Muammer, Ali Yahyâ. *el-İbâdiyye fi mevkibi't-tarih*. Sib: Mektebetü'd-Damiri, 2008.
- Muammer, Ali Yahyâ. *el-İbâdiyye mezhebun İslâmiyyun mu'tedilun*. Uman: Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'd-Diniyye, 1979.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. thk. Muhammed Fuad Abdulbakî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, ts.
- Nâmî, Amr Halîfe. *Dirâsâtün ani'l-İbâdiyye*. çev. Mîhâil Hûrî. Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2012.
- Nâsır, Muhammed Sâlih. *Menhecü'd-da've inde'l-İbâdiyye*. Daru'l-Beyda': Daru Nâsır li'n-Neşri ve't-Tevzî, 2013.
- Önemli, Kadri. *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarında İbâziyye'nin Dini ve Siyasi Görüşleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015.
- Özarslan, Selim. "İyiliği Emretmek ve Kötülükten Sakındırmak (El-Emru Bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyu Ani'l-Münker) Prensibi Üzerine Bir İnceleme". *Diyanet İlmi Dergi* 42/3 (2006), 79-94.
- Rahman, Fazlur. *Ana Konularıyla Kur'an*. çev. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- Rayyis, Muhammed Ziyaüddin. *İslam'da Yönetim Sistemi ve Temelleri*. çev. İbrahim Sarmış. Ankara: Fecr Yayınları, 2017.
- Salih Ba, Ömer b. el-Hâc Muhammed. *Dirasetün fi'l-fikri'l-İbâdî*. b.y.: Mektebetü'l-İstikâme, 1992.
- Sallâbî, Alî Muhammed Muhammed. *el-İbâdiyyetu medresetun İslâmiyyetun baîdetun ani'l-Havâric*. y.y.: y.y., 2018.
- Seyyâbî, eş-Şeyh Ahmed b. Suûd. *el-Medhalu ile'l-mezhebu'l-İbâdiyye*. Uman: Mektebetü'l-Dâmirî Li'n-Neşri ve't-Tevzî, 2019.

- Şahinalp, Hacer. “Değişim ve Dönüşümün Dinamiği Olarak Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ‘ani'l-Münker”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/44 (2020), 241-264.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Emir Ali Muhenna, Fâur Ali Hasan. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1993.
- Tâlibî, 'Ammâr. *Arâu'l-Havârici'l-keîmiyye*. Cezâir: Mûfam lin-Neşr, 2013.
- Taşdelen, Mehmet. *Mâtürîdî'nin Düşüncesinde Emr-i Bi'l Ma'rûf ve Nehyi Ani'l-Münker*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.
- Tuayme, Sâbir. *el-İbâdiyye akâdeten ve mezheben*. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1986.
- Vercelânî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebî Bekr es-Sedrâtî. *ed-Delîl ve'l-burhân*. thk. Sâlim b. Hamd el-Hârisî. Maskat: Vizaretü't-Tûras ve's-Sekafe, 2006.
- Yıldız, Harun. “Ali Yahya Muammer'in Çalışmalarında İbâdîlik”. *e-Makâlât: Mezhep Araştırmaları* VIII/1 (2015), 7-51.
- Yoldaş, Mehmet Hanifi. *Temel Görüşleri Bağlamında İbâdiyye-Mu'tezile İlişkisi*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Yücesoy, Hayrettin. “Mihne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/26-28. Ankara: TDV Yayınları, 2020.